

Research Paper

A comparative study of the tolerance from the perspective s of Rumi and john Loke

Alireza Shohani^{*1} , Alireza Hassanpour² , Loghman Afshar³

¹ Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Ilam University, a.shohani@ilam.ac.ir

² Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Theology and Philosophy, Ilam University, a.hasanpour@ilam.ac.ir

³ Master of Persian Language and Literature, Secretary of Education

[10.22080/jepr.2025.29056.1275](https://doi.org/10.22080/jepr.2025.29056.1275)

Received:

April 21, 2025

Accepted:

November 3, 2025

Available online:

December 11, 2025

Keywords:

Tolerance, mystical view, philosophical view, John Locke, Rumi

Abstract

The idea of tolerance should be considered one of the valuable achievements of human thought that has always been a necessity of every era throughout the history of human life and civilization. Meanwhile, the contribution of thinkers, philosophers, poets, and mystics in promoting this life-giving idea has enjoyed a prominent position. In the East, Rumi, the famous Iranian mystic and poet, views this issue from a mystical perspective, and John Locke, the English philosopher who is known in the West as the father of tolerance, has a philosophical perspective on tolerance. By studying and researching the thoughts of Rumi and John Locke, we will find similarities and differences in their views on tolerance. The similarity of their thoughts on issues such as; The infinity of truth, the low capacity of humans to recognize, the diversity and plurality of thoughts and beliefs, freedom and other issues, the main difference between the two is in the theological perspective, as Rumi viewed it with a mystical perspective and John Locke with a rationalist and philosophical perspective; the issue of freedom is one of the other issues raised in their thoughts, although both believe in freedom of belief, but the difference between the two is that Rumi's view is focused on internal freedom and John Locke is more concerned with external freedom. This article aims to examine and compare the thoughts of Rumi and John Locke on the subject of tolerance and tolerance in a descriptive-analytical manner and by citing examples.

***Corresponding Author:** Alireza Hassanpour

Address: Ilam, Imam Ali Blvd., Golha Residential Complex

Email: a.shohani@ilam.ac.ir

Tel: 08432238808

Extended Abstract

1. Introduction

Man is a social being, and in order to live a successful life, he must come to terms with some individuals, groups, social and ideological issues, trends, and tastes - even if they are not acceptable to him. Respect for the different beliefs of other groups and movements is a necessity of human society, and without tolerance, not only will there be no cooperation and progress, but it will also create the ground for differences, conflicts, and chaos. The idea of tolerance has a long history in human culture. This idea, which can be considered one of the foundations of democracy in the contemporary world, has always been the focus of attention of thinkers with different religious and cultural backgrounds, including Rumi and John Locke. It is clear that the religious, cultural and intellectual disagreement between the two have affected their concepts of tolerance. This article aims to study their views of tolerance from a comparative perspective, so that, while providing the uniformity or transformation of their thoughts and views on this topic, it contains an approach for peace in the contemporary world, which is referred to as a global village.

2. Methodology

This article has been composed by using a descriptive-analytical method, in such a way that first the views of thinkers are quoted from their own works and then a comparison and analysis is made between them.

3. Tolerance in the View of Rumi and John Locke

In Rumi's thought, the scope of tolerance is boundless. He looks at this idea through a mystical view and sees everything and

everyone as a manifestation of divine light. Accordingly, he even considers idolatry as a pale manifestation of the divine. John Locke's tolerance includes respect for different beliefs and religions, but his tolerance does not include atheists; because he believes that atheists are not bound by a specific religion and ritual, so their behavior is unpredictable.

Foundations of Religious Tolerance in the Thought of Rumi and Locke

God from the Perspective of Rumi and John Locke

A mystical concept of is very influential in promoting the idea of tolerance of the beliefs of others. In Rumi's view and thought, which is based on intuitive faith, the diversity of beliefs is due to the difference in people's views and thoughts about the divine, while the truth is one. Rumi believes that all people, regardless of their beliefs and rituals, ultimately walk into path to God. Such a view provides the basis for tolerance among people.

Faith is a matter of the heart

Rumuli considers faith and belief to be an inner matter and does not pay much attention to the various forms of worship of individuals and the outward appearance of religions. He considers the kind of faith to be acceptable that arises from the heart along with sincerity and submission and does not pay much attention to verbal and outward faith.

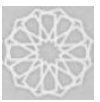
4. Conclusion

Tolerance should be considered one of the valuable and vital human ideas that has always had a special place in the view of poets, mystics and philosophers. Tolerance does not mean accepting the thoughts and beliefs of others, but rather a kind of respect for their thoughts and beliefs. Tolerance is the basis for dialogue

and interaction, peaceful coexistence and peace for humanity. Although tolerance has been a need of every era, its necessity should be considered more than ever in the present time. Today, when the world is referred to as a global village, there is no place left for dogmatism and fanaticism. Any selfishness and negation of others, lack of communication and intolerance will lead to the intensification of differences, conflicts and irreparable damage in the field of religious, political, economic and cultural problems. Rumi and John Locke were among the great thinkers of their time who discerned the great significance of tolerance and placed it at the heart of their thoughts. Their thoughts had not only capability for resolving the conflicts of their time, but the ideas raised by them are a very valuable model for contemporary societies. The chaotic religious and political situation of Rumi's time in the 7th century AH and its concurrence with the Mongol invasion, the Crusades, the existence of numerous and fanatical religious sects and its similarity to the time of John Locke in the 17th century AD in England, which was accompanied by severe fanaticism,

conflicts and killings of various religious sects, especially Catholics and Protestants, has necessitated the necessity and importance of raising and expressing the idea of tolerance. Rumi proposed this idea from a mystical perspective and John Locke from a philosophical perspective. The most important similarities between two thinkers regarding tolerance include the infinity of truth, limited human knowledge of truth, lack of fanaticism, and respect for the beliefs of others. The difference between Rumi's and John Locke's views on tolerance includes ideas such as freedom, with Rumi paying more attention to inner freedom and liberation from sensuality, while John Locke believes in outer freedom in political and social spheres. Another difference between them is the idea of secularism - the separation of religion from politics - proposed by John Locke. Of course, unlike the thinkers who believe in tolerance in the West and their supporters, whose goal with secularism is to weaken religion, Locke has raised the notion of separating religion from politics in order to protect religion from politicization.

علمی

بررسی تطبیقی اندیشه‌ی تساهل از نگاه مولوی و جان لاک

علی‌رضا شوهانی^{*۱} ID، علی‌رضا حسن پور^۲ ID، لقمان افشار^۳ ID^۱ دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ایلام، a.shohani@ilam.ac.ir^۲ دانشیار گروه فلسفه، دانشکده الهیات و فلسفه دانشگاه ایلام، a.hasanpour@ilam.ac.ir^۳ کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دبیر آموزش و پرورش

doi 10.22080/jepr.2025.29056.1275

چکیده

اندیشه‌ی تساهل را باید از دستاوردهای ارزشمند تفکر بشری دانست که همواره در طول تاریخ حیات و تمدن بشر از مقتضیات هر دوره‌ای بوده‌است. در این میان؛ سهم اندیشمندان، فیلسوفان، شاعران و عارفان در ترویج این اندیشه‌ی حیات‌بخش جایگاه برجسته‌ای را به خود اختصاص داده‌است. در مشرق زمین مولوی عارف و شاعر بلند آوازه‌ی ایرانی با دیدگاهی عرفانی به این موضوع نگرینسته و جان لاک- فیلسوف انگلیسی که در مغرب زمین به پدر تساهل معروف است- نگاهی فیلسوفانه به تساهل داشته‌است. مطالعه و تحقیق در اندیشه‌ی مولوی و جان لاک، ما را به وجود شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه آنان در زمینه تساهل آگاه می‌کند. شباهت اندیشه‌ی آنان در مسائلی چون؛ بی‌انتهای بودن حقیقت، ظرفیت کم انسان‌ها در شناخت، تنوع و تکثر اندیشه‌ها و عقاید، اختیار و مسائلی دیگر است؛ تفاوت عمده آن‌دو در دیدگاه خداشناسی نمودیافته به گونه‌ای که مولوی با نگاهی عرفانی بدان نگرینسته و جان لاک با دیدگاهی عقل‌گرایانه و فلسفی؛ مسئله‌ی آزادی از دیگر موارد مطرح شده در اندیشه‌ی آنان است. با وجود آن‌که هر دو به آزادی عقیده اعتقاد دارند اما تفاوت آن‌دو در این است که نگاه مولوی معطوف به آزادی‌درونی است و جان لاک بیشتر به آزادی بیرونی توجه دارد. این مقاله برآن است تا به روش توصیفی- تحلیلی و با ذکر نمونه‌هایی به بررسی و تطبیق اندیشه‌ی مولوی و جان لاک در موضوع تساهل و تسامح بپردازد.

تاریخ دریافت:

۱ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۲ آبان ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۰ آذر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

تساهل، نگاه عرفانی، نگاه فلسفی، جان لاک، مولوی

^{*} نویسنده مسئول: علی‌رضا شوهانی

آدرس: ایلام، بلوار امام علی(ع)، مجتمع مسکونی گلها

ایمیل: a.shohani@ilam.ac.ir

تلفن: ۰۸۴۳۲۲۳۸۸۰۸

۱ مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و برای آن که بتواند زندگی موفق و کم دغدغه‌ای داشته باشد باید با برخی از افراد، گروه‌ها، مسائل اجتماعی و اعتقادی، جریان‌ها و سلیقه‌ها-اگرچه مورد قبول او نباشند- کنار بیاید. احترام به عقاید افراد، گروه‌ها، جریان‌ها و سلاقی مختلف از ضروریات اجتماع انسانی است و بدون تساهل و تسامح نه تنها همکاری و پیشرفتی حاصل نخواهد شد بلکه زمینه را برای اختلافات، کشمکش‌ها و آشوب‌ها به وجود خواهد آمد. اندیشه‌ی تسامح و تساهل در فرهنگ بشری از پیشینه‌ی دیرینه‌ای برخوردار است. این اندیشه که می‌توان آن را یکی از پایه‌های دُمکراسی در جهان معاصر دانست، همواره محل توجه اندیشمندان با نحل‌های دینی و فرهنگی مختلف بوده است که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان از مولوی و جان لاک نام برد. پر واضح است که اختلاف دینی، فرهنگی و اندیشگانی این دو در نوع نگاه و درک و دریافت آنان از مقوله‌ی تسامح و تساهل تأثیر گذارده، آرا و عقاید بعضاً دیگرگونی را برجای نهاده است. این مقاله بر آن است تا از منظری تطبیقی نگاه آنان به موضوع تسامح و تساهل را مورد مذاقه و بررسی قرار دهد تا ضمن به دست دادن همگونی یا دیگرگونی اندیشه و دیدگاه آنان در این مقوله، در بر دارنده رهیافتی باشد برای صلح دوستی در جهان معاصر که از آن به دهکده‌ی جهانی تعبیر می‌شود

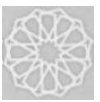
۲ بیان مسئله، ضرورت و پیشینه تحقیق

اندیشه‌ی تساهل را باید از دستاوردهای ارزشمند تفکر بشری دانست که همواره در طول تاریخ حیات و تمدن بشر از مقتضیات هر دوره‌ای بوده است. در جهان معاصر که از آن با عنوان دهکده‌ی جهانی یاد می‌شود و ارتباطات به آسانی صورت می‌گیرد، ضرورت مسئله‌ی تساهل باید بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد. تعصب‌ورزی و حق‌پنداری خود و باطل‌پنداری دیگری صدمات جبران ناپذیری به

بشریت تحمیل کرده است. اندیشمندان بزرگ همواره با درک و نگاه بلند خود اهمیت مدارا و جایگاه ارزشمندان را در طول تاریخ دریافته، به تشریح آن در ابعاد مختلف دینی، سیاسی، اجتماعی و اخلاقی پرداخته‌اند. تشابه اوضاع نابسامان زمان مولوی در قرن هفتم که با حمله‌ی مغول، جنگ‌های صلیبی و تعصبات شدیدگروه‌های مذهبی همراه بوده و نیز اوضاع دینی و سیاسی زمان جان لاک در قرن هفدهم انگلستان که همراه با درگیری‌ها و کشتار در بین فرقه‌های مسیحیت به‌ویژه کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها بوده است، ضرورت توجه به مسئله‌ی تساهل را بیش از هر زمانی ایجاب می‌کرده است. بر این اساس، مولوی و جان لاک در زمانه‌ی خود به اهمیت و ضرورت مسئله‌ی تساهل پی برده، به بیان آن در زمینه‌های مختلف پرداخته‌اند. مولوی در مثنوی بارها و در ضمن موضوعات مختلف، نوعی تساهل را مطرح کرده که قابل مقایسه با اندیشه‌ی تساهلی‌جان لاک است؛ با این تفاوت که مولوی از مدخلی عرفانی به تساهل نگریسته و جان لاک از دریچه‌ی عقل‌گرایی و فلسفه آن را دریافته است. این پژوهش بر آن است تا به صورت تطبیقی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای به بررسی و مقایسه اندیشه تسامح و تساهل مولوی و جان لاک پرداخته، وجوه تفاوت و تشابه آن را به دست دهد. مهمترین اهداف این پژوهش عبارتند از: توجه به تساهل به عنوان یکی از شاخصه‌های ارزشمند و موثر در بهبود ارتباطات انسانی در جهان معاصر و نیز نشان دادن جنبه‌های مختلف تساهل و تسامح در نگاه مولوی و جان لاک و بررسی تطبیقی آن‌ها.

لازم به ذکر است، در موضوع بررسی تطبیقی اندیشه تساهل و تسامح در مثنوی مولوی و آثار جان لاک تاکنون اثر مستقلی تدوین نشده است. با وجود این؛ پاره‌ای تحقیقات مبتنی بر تسامح در آثار و اندیشه‌های آنان به انجام رسیده است که مهمترین آن‌ها عبارتند از :

- غفارنژاد دین‌محمدی، حکیمه (۱۳۹۴)؛ پایان نامه‌ی گفتگومندی، تساهل و مدارا در دفتر چهار و

ششم مثنوی نگاشته است که درباره‌ی تساهل دینی از نظر مولوی و چند آوایی آن است. به عقیده نگارنده مولوی به دنبال آرمان شهرهایی بوده که در آن همزیستی عادلانه و بدون خشونت همراه با رها شدن از تعلقات دنیوی را آرزو کرده است.

سلیمانی، فرانک (۱۳۸۸)؛ مقاله‌ای با عنوان جلوه‌های صلح و بشر دوستی در اشعار مولانا، حافظ و سعدی را نوشته است. -

- نصیری، بهرام و محمدرضا حاجی اسماعیلی (۱۴۰۱)؛ مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی مفهوم تساهل و تسامح در اندیشه جان لاک و اندیشه‌ی اسلامی مبتنی برقرآن» را نگاشته اند که موضوعاتی چون نیک خویی و مدارا با دگرانديشان هم‌نشینی و گفت و گو و صلح از نگاه قرآن و جان لاک را در خود دارد.

- محمودی، سیدعلی (۱۳۷۷)؛ کتاب «نظریه آزادی در فلسفه سیاسی هابز و لاک» را نگاشته و در آن به مسائلی چون آزادی عقیده، آزادی سیاسی و حقوق طبیعی پرداخته است.

۳ تساهل و تسامح در نگاه مولوی و جان لاک

در فرهنگ واژگان معنی لغوی تساهل چنین آمده است: «تساهل: ۱-تساهل (مصل) آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن ۲-آسان گفتن. ۳- (امص) سهل انگاری (معین، ۱۳۷۸: ۲۱۲). دهخدا نیز این واژه را از ریشه‌ی سَهَل، به معنی آسان گرفتن و سهل انگاری، اغماض و چشم پوشی و به نرمی با کسی برخورد کردن دانسته است (دهخدا، ۱۳۴۳: ۶۶۸). راغب در مفردات آن را به معنای زمین نرم در مقابل زمین درشت و ناهموار قرار داده است (راغب، ۱۴۱۲: ۷۲۲). تساهل واژه‌ای عربی از ریشه‌ی سَهَل، به معنای آسان گیری و عملی است که در آن شدت و تنگی نیست (فیروزآبادی، ۱۴۲۶: ۲۴۵). در اصطلاح نیز تساهل نوعی سیاست مدارای صبورانه در حضور

چیزی است که آن را مکروه یا ناصواب می‌شماریم. به عبارت دیگر، تساهل حاصل نوعی نگرش مداراگر است نسبت به دگرانديشان هر جامعه‌ای، نگرشی که انتقاد و نظرمخالف را درحکم رگه‌های آبی تلقی می‌کند که در پهنه‌ی بیابانی خشک از چشمه‌ای می‌جوشد و تا حدی از بی‌رحمی گرمای خاک و خشکی آن می‌کاهد. در این تعبیرات تساهل عاملی برای تعدیل روابط قدرت حاکمان و قاطبه شهروندان است (شجاع‌کيهانی، ۱۳۸۵: ۷۰). تساهل ابعاد مختلفی در زمینه‌های اعتقادی، فلسفی، اخلاقی و انسانی را در برمی‌گیرد، نوع تساهل و محدوده‌ی آن بسته به نگرش شخص تساهل‌گر است. در اندیشه‌ی مولوی دایره‌ی تساهل بی‌حد و مرز است و با نگاه عرفانی به این مسئله می‌نگرد و همه‌چیز و همه‌کس را پرتوی از نور خداوند می‌بیند. بر این اساس، او حتی بت‌پرستی را در حکم جلوه‌ی کمرنگی از خدا پرستی می‌داند. دایره تساهل جان لاک شامل احترام به عقاید و ادیان گوناگون است، اما تساهل او شامل ملحدان نمی‌شود؛ زیرا او اعتقاد دارد ملحدان چون مقید به دین و آیینی خاص نیستند، رفتار آنان قابل پیش‌بینی نیست.

۴ مبانی تساهل دینی در اندیشه‌ی مولوی و جان لاک

مولوی و جان لاک اندیشه‌های دینی خود را که زمینه‌ساز تساهل دینی می‌باشند را در موضوعاتی چون: خداشناسی، ماهیت تساهلی دین، رستگاری تمام ادیان و دیگر موضوعات دینی مطرح کرده‌اند که در زیر به شرح و بیان آن‌ها می‌پردازیم:

۴/۱ خداشناسی از نگاه مولوی و جان لاک

درک عرفانی از دین با تکیه بر خداشناسی، در ترویج اندیشه‌ی تساهل و تحمل اعتقادات دیگران بسیار تأثیرگذار است. در نگاه و اندیشه‌ی مولوی که مبتنی بر خداشناسی شهودی است، دیگرگونی اعتقادات به تفاوت نگاه و اندیشه انسان‌ها از خداشناسی بر

اندیشه و نگاهی زمینه را برای تساهل ورزی در بین مردمان فراهم می‌کند.

جمله را رو سوی آن سلطان الغ

(دفترششم: ۲۴۱۹)

مواج و خروشانى داشته توحید را در مراتب مختلف بازگو کرده است، از این رو خداشناسی مثنوی آمیزه‌ای است از مباحث فطری و شهودی و استدلالی» (زمانی، ۱۳۸۱: ۱).

زان که او مغزست و این دو رنگ و پوست (دفتر دوم: ۳۳۲۱)

ای بسا گولان که سرها می‌نهند
دیده از جان جنبشی و اندک اثر
که سخن گفت و اشارت کرد سنگ
شیر سنگین را شقی، شیری شناخت
استخوانی سوی سگ انداخت زود
لیک ما را استخوانی، لطفی است عام
(دفتر چهارم: ۹۱۴-۹۰۹)

وجود آوریم، آن وقت هر یک از این تصورات را از نظر عدم تناهی در ذهن توسعه می‌دهیم و آن‌گاه همه‌ی آن‌ها را بوجود می‌آوریم و تصور مرکب از خداوند را می‌سازیم» (لاک، ۱۳۸: ۲۲۲).

از دیگر اندیشه‌های تساهل جان لاک که به موضوع خداشناسی او مرتبط است، طرح مسئله سکولاریسم (جدایی دین از سیاست) است

«لاک از جمله فیلسوفانی است که رسالت دین- لاقول دین مسیحیت- را محدود به ارائه سازوکارهای اخلاقی برای سعادت ابدی انسان برمی‌شمارد و از بسط دامنه‌ی آن به امور دینی به شدت می‌پرهیزد. تجویز اندیشه‌ی سکولاریسم به منزله راهکاری برای پایان دادن به نزاع‌ها و ستیزها میان متولیان دو

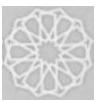
می‌گردد، حال آن که حقیقت یکی است. مولوی معتقد است همه‌ی انسان‌ها با هر اعتقاد و آیینی در نهایت به سوی خداوند گام برمی‌دارند. این چنین مومن و ترسا، جهود و گبر و مغ

«مولوی در همه جای مثنوی بر این اصل روشن پای می‌فشارد که جز ذات اقدس الهی همه‌ی موجودات و کائنات سایه‌ای از خداوند هستند و وجودی اعتباری در برابر خداوند دارند. مولوی چون احوال

کفر و ایمان نیست آنجایی که اوست
او حتی کفر و بت‌پرستی را هم جلوه‌ای کم رنگ
از خداشناسی می‌داند.

پیش چوب و پیش سنگ نقش کند
ساجد و مسجود از جان بی‌خبر
دیده در وقتی حیران و دنگ
نرد خدمت چون به ناموضع بباخت
از کرم، شیر حقیقی کرد جود
گرچه گفت نیست آن سگ بر قوام

جان لاک خداشناسی انسان‌ها را امری شخصی می‌داند که وابسته به توان و درک اندیشه‌ی آن‌ها از خداوند است. این ادراک در افراد مختلف متفاوت است، به همین سبب راه‌های مختلفی را در راه رسیدن به حقیقت انتخاب می‌کنند. او می‌گوید: «اگر ما تصویری را که از وجود لا یدرک حق تعالی داریم تحلیل کنیم، آن‌ها را از همان طریق می‌یابیم. ما تصوره‌های مرکب از خدا و ارواح مجرد داریم، همه از تصوره‌های ساده‌ای به وجود آمده‌اند که آن‌ها را از راه ادراک اخذ کرده‌ایم؛ یعنی از تجارب نفسانی خود تصور وجود و علم و قدرت و شادی و لذت و کیفیات نیروهای متعدد دیگر را کسب می‌کنیم و می‌خواهیم تصویری که مناسب‌تر با وجود متعالی باشد را به

قیصر را به قیصر وا گذارید و کار خدا را به خدا" (معصومی و شبان‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۴۱).

۴،۲ ایمان امری قلبی است

مولوی ایمان و اعتقاد را امری باطنی می‌داند و به اشکال مختلف عبادات افراد و شکل ظاهری ادیان توجهی ندارد. او ایمانی را مورد پذیرش می‌داند که برخاسته از دل همراه باصدق و تسلیم باشد و به ایمان‌زبانی و ظاهری توجهی نمی‌کند.

ما درون را بنگریم و حال را
(دفتر دوم: ۱۷۵).

مقایسه با ایمان باطنی و اصلی از جایگاهی برخوردار نیست بلکه صرفاً نقش یک حکایت‌گر را دارد.

ای قناعت کرده از ایمان به قول
(دفتر پنجم: ۲۸۶)

ای هوا را تازه کرده در نهان
کاین هوا جز قفل آن دروازه نیست
خویش را تاویل کن نی ذکر را
پست و کژ شد از تو معنی سنی
(دفتر اول: ۱۰۸۱-۱۰۷۸)

اعتقادی شرط نیست بلکه آن ایمانی را اصلی می‌داند که در خلوت‌گه ضمیر انسان‌ها نهفته باشد.

«همه‌ی حیات و قدرت‌دین برحق، در ترغیب کامل و باطنی ذهن خلاصه می‌شود و ایمان بدون اعتقاد درونی ایمان نیست. هر آنچه ما بدان معتقدیم و هر عبادت ظاهری که انجام می‌دهیم، اگر در ذهن خود قانع نشده باشیم که این‌شهادت بر حق است و این عبادت مورد قبول خداوند است،

عرصه رفاه دنیوی و سعادت اخروی (یعنی دین و دولت) وامی‌دارد. لاک بر خلاف بسیاری از اندیشمندان به دین حداقلی [سکولاریسم] یک نگاه فلسفی و برون‌دینی در جهت تضعیف دین و به حاشیه راندن مسئله‌ی دین ندارد؛ بلکه دیدگاه وی کاملاً درون دینی است، بدین معنا که او با نگاه به معارف دین مسیحی از جمله انجیل، به این باور صادق می‌رسد که آیینی که از آن پیروی می‌کند فاقد دستورالعمل اجتماعی و سیاسی است. بارها به این گفتار عیسی (ع) نسبت داده شده است که "کار ما برون را ننگریم و قال را

مولوی هیچ‌گاه اقرار زبانی را مساوی ایمان نمی‌داند و بر این باور است که ایمان ظاهری و زبانی در ذات ایمان نعمت و لوتی است هول

و یا می‌گوید:

تازه کن ایمان نه از گفت زبان
تا هوا تازه است ایمان تازه نیست
کرده‌ای تاویل حرف بکر را
بر هوا تاویل قران می‌کنی

بر این اساس باید گفت، بالاترین درجه‌ی خداشناسی مولوی، شهودی است که هر کسی بی‌هیچ واسطه‌ای خدا را به شهود قلبی می‌شناسد.

جان لاک هم به مانند مولوی، ایمان را امری قلبی و فردی می‌داند و با هرگونه ایمانی که از سر اجبار و تحمیل باشد، مخالف است. او اجبار را منجر به ریاکاری و عدم خلوص می‌داند. بنابراین در اندیشه‌ی تساهلی او، اشکال و ظواهر مختلف عبادی و

عقاید خود فرا می‌خوانند، اگر سخت‌گیری و خشونت در دعوت به دین انجام دهند، یا به دلیل فهم و و تفسیر نادرست آنان از دین است و یا می‌خواهند از دین به مثابه ابزاری برای تحقق اهداف دنیوی بهره جویند. این مدارای دینی در اندیشه مولوی، سبب پذیرش و رعایت اهل دین از هر فرقه و مرام و مذهبی شده‌است.

«مولانا با پیروان سایر ادیان به حرمت و رأفت می‌زیست و نه تنها احدی را به جهت نوع اعتقاد و گرایش مذهبی‌اش نمی‌رنجانید؛ بلکه محترم و معزز می‌داشت. در پرتو این روحیه مدارا و اندیشه‌ی مذهبی، محبوب خاص و عام مسلمانان و غیرمسلمانان شده بود تا حدی که فرزندش بهاءالدین ولد معروف به سلطان ولد در این باره چنین سروده است» (زمانی، ۱۳۸۵: ۹۹).

دیده او را جهود خوب چو هود
موسوی گفته اوست موسی‌ما

(ولدنامه، ۱۳۷۶: ۲)

هفتاد و دو ملت و ستیزه جویی‌های فرقه‌ای و عقیدتی سخت آزرده و ناخشنود می‌شود.

عاشقان را ملت و مذهب خداست

(دفتر دوم: ۱۷۷۰)

«بردباری در برابر عقاید مخالف در موضوعات مذهبی چنان موردتایید کتاب آسمانی و عقل سلیم بشر است که برای فهم بشر هیچ چیز شگفت آورتر از آن نیست که بدان حد کوردل باشد که ضرورت و فایده آن را با وجود صراحت و روشنی بسیارش درک نکند» (لاک، ۱۳۷۷: ۴۳).

چنان اعتقاد و عبادتی از هر نوع تعالی بسیار دور است» (لاک، ۱۳۸۸: ۵۸).

۴،۳ تساهل جزئی از ماهیت دین است

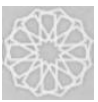
تساهل جزء ذات دین است، در متن دین سخت‌گیری و خشونت راه ندارد. از آن جایی که دین امری فطری است و از طرفی فطرت انسان‌ها با تساهل و نرمی سازگار است پس تساهل‌ورزی در امر دین، پذیرش آن را در نزد انسان‌ها مقبول‌تر می‌کند «وَلَا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَ لَا السَّیِّئَةُ ادْفَع بِالَّتِی هِیَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِی بَیْنَكَ وَبَیْنَهُ عَدَاوَةٌ کَأَنَّهُ وَلِیٌّ حَمِیمٌ» (قرآن کریم، فصلت: ۳۴): و هرگز نیکی و بدی در جهان یکسان نیست؛ همیشه بدی را به بهترین شیوه دور کن تا همان کس که گویی با تو بر سر دشمنی است دوست و خویش تو گردد. بر این اساس می‌توان گفت، در جوامعی که ادعای دینی بودن دارند افراد و گروه‌های مختلف را به پذیرش

کرده او را مسیحیان محمود
عیسوی گفته اوست عیسی‌ما

تساهل دینی مولوی به گونه‌ای است که عشق به خداوند را بالاتر از هر مرام و آیینی می‌بیند و از جنگ

ملت عشق از همه دین‌ها جداست

جان لاک هم که خود را مقید به دین مسیح می‌دانست، شیوه‌ی تبلیغ دین توسط عیسی مسیح را توأم با نرم خویی و مهربانی و بدون اجبار و شمشیر می‌دانست. او بردباری دینی را جزء لاینفک آیین مسیح بیان می‌کرد. در واقع از نگاه لاک دینی مورد پسند و پذیرش است که خالصانه و صمیمانه باشد. او نبود تساهل دینی را باعث ریاکاری و ناخالصی در دین می‌داند.

۴،۴ تساهل با دگراندیشان

مولوی با غیرمسلمانان و حتی باکافران بدون توجه به کیش و آیین آنان با مهربانی و گذشت رفتار می‌کرد. اگرچه او در دوره‌ای زندگی می‌کرد که جنگ‌های صلیبی از یک سو و حمله‌ی مغول از سویی دیگر و نیز رواج تعصبات دینی گروه‌های مختلف که هم‌عصر و روزگار او بودند، جایی برای فکر کردن و گذشت و مدارا نگذاشته بود اما تساهل ورزی او از چنان شهره‌ی خاصی برخوردار بود که باعث جذب افرادی از فرقه‌ها وادیان مختلف در جلسات درسش شده بود.

«معروف است که روزی حسام‌الدین چلیپی که پیرو مذهب شافعی بود، به پاس ارادتی که به مولانا می‌ورزید برآن شد تا از مذهب خود دست بکشد و به مذهب حنفی درآید اما مولانا وی را از این کار بازداشت و توصیه کرد همچنان بر مذهب خود باقی بماند» (زمانی، ۱۳۹۰: ۲۷۳).

هم‌چنین در کتاب‌فیه ما فیه می‌فرماید:

«روزی سخن می‌گفتم میان جماعتی و میان ایشان هم جماعتی از کافران بودند که در میان سخن می‌گریستند و متذوق می‌شدند و حالت می‌کردند [کسی] سوال کرد که: ایشان چه فهم می‌کنند و چه دانند این سخن را؟ مسلمانان گزیده از هزار یک فهم می‌کنند ایشان چه فهم می‌کردند که می‌گریستند؟ فرمود لازم نیست که نفس این سخن را فهم کنند، آن‌چه اصل این سخن است آن را فهم می‌کنند، آخر همه مقربند به یگانگی خدا و آن که خدا خالق است و رازق است و در همه متصرف و رجوع به وی است و عقاب و عفو از وی است» (مولوی، ۱۴۰۲: ۱۱۵).

جان لاک هم به این اصل تساهل دینی با دگراندیشان معتقد و بر آن بود که به جز خداوند هیچ داور شناخته شده‌ای وجود ندارد تا در مورد عقاید مختلف داوری کرده، اختلافات بین آنان را رفع کند. به همین خاطر تساهل را امری ضروری می‌دانست که علاوه بر احترام به عقاید، آن‌را مایه‌ی صلح و آرامش و شکوفایی در زمینه اقتصادی به شمار می‌آورد. رویکرد او در این زمینه مبتنی بر سود و زیان این اندیشه است. او هزینه تلاش برای تحمیل یگانگی دینی را بیشتر از هزینه تسامح نسبت به گوناگونی دینی می‌دانست.

«هیچ انسانی به هیچ وجه نمی‌بایست به خاطر تعلق دینی خود از تمتعات دنیوی‌اش محروم گردد، حتی آمریکایی‌ها که از رعایای حاکم مسیحی هستند، به دلیل آن‌که اعتقادات و عبادات ما را قبول ندارند، نمی‌بایست از لحاظ جانی یا مالی صدمه ببینند، اگر آنان اعتقاد دارند که رعایت مناسک عبادی دیار خود رضایت خداوند را جلب می‌کنند، به این وسیله به سعادت می‌رسند، در این صورت می‌بایست آنان را به خود و خدایشان واگذار کرد» (لاک، ۱۳۷۷: ۹۵).

۴،۵ رستگاری تمام ادیان

در برخی مکاتب بشری و از جمله در عرفان اسلامی، بر رستگاری ادیان اشاره شده است. «مکتب عرفان بر این عقیده است که پیروان همه‌ی ادیان و مذاهب رستگار خواهند شد، در این صورت تعصب و سخت‌گیری وجود نخواهد داشت. مولانا معتقد است که ای کاش هفتاد و دو ملت از حقیقت حال یکدیگر آگاه می‌شدند و می‌دانستند که همه‌ی راه‌ها به سوی خداوند ختم می‌شود و تنها صورت و قالشان متفاوت است نه درون‌جانشان» (خاتمی، ۱۳۹۴: ۶۸-۶۹).

و آن جماد اندر عبادت اوستاد
بی خبر از یکدیگر اندر شکی
(دفتر سوم: ۳۸۷-۳۸۵)

آدمی منکر ز تسبیح جماد
بلکه هفتادو، دومت هریکی

این را خلاف توحید می‌دانست. در واقع این وجه مشترک اغلب اشکال مسیحیت است که تساهل داشتن را در بسیاری از موارد آسان‌تر می‌کند» (پولن، ۱۳۸۰: ۵۲).

۴٫۶ آزادی دینی

اگرچه در نگاه مولوی، آزادی دینی و احترام به عقاید و مذاهب مختلف جایگاه ویژه‌ای دارد اما نگاه او به آزادی بیشتر درونی است تا بیرونی. «مولانا آزادی را مرتبط با دین مطرح می‌کند که انسان همانند پیغمبر (ص) و حضرت علی (ع) باید خود را از قید نفسانیات برهاند. مولانا راهبر و ولی را کسی می‌داند که برای از قید راندن دیگران تلاش می‌کند» (ایرانمش، ۱۴۰۱: ۶۶).

بند رقیب ز پایت برکند
مؤمنان را ز انبیا آزادی است
هم چو سرو سوسن آزادی کنید
(دفترششم، ۴۵۴۲-۴۵۳۸)

۵ اندیشه‌های فلسفی مولوی و جان لاک

مولوی و جان لاک اندیشه‌های فلسفی خود را در موضوعاتی از قبیل نسبی بودن معرفت آدمی، تکثر گرایی، اختیار و دیگر مسائل فلسفی بیان کرده‌اند که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم.

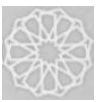
۵٫۱ نسبی بودن معرفت آدمی

از اندیشه‌های فلسفی مولوی که ضرورت تساهل را مطرح می‌کند، اندیشه‌ی محدود بودن شناخت انسان‌ها از حقیقتی است که بی انتهاست. مولوی بر این عقیده است که عقل بشری نمی‌تواند حقیقت را آن‌گونه که هست دریابد زیرا که عقل و دریافت انسان متناهی است و ذات اقدس الهی نامتناهی و لایتناهی هرگز در متناهی نمی‌گنجد.

لاک از جمله فیلسوفانی است که رسالت دین-لااقل دین مسیحیت- را محدود به ارائه ساز و کارهای اخلاقی برای سعادت ابدی انسان بر می‌شمارد و از بسط دامنه‌ی آن به امور این جهانی به شدت می‌پرهیزد. لاک معتقد هست که همه‌ی ادیان به رستگاری خواهند رسید، «باید این حقیقت را بپذیریم که تساهل ورزیدن، آن گونه که لاک با وسواسی عمل گرایانه توصیف می‌کند به گونه‌ای ساده و عملی با اعتقاد مذهبی او وفق می‌دهد. مذهب مسیحیتی که او بدان اعتقاد دارد مذهبی است البته نه استدلالی اما عقلانی، مبتنی بر اصول شرعی بی‌نهایت ساده، نزدیک به اصول لاتیدونی‌ها و سوسینین‌ها؛ اولی پیروان مکتبی که رستگاری را شامل تمام آدمیان می‌داند و دومی پیروان مکتبی که مخالف اصل الوهیت عیسی مسیح و تثلیث بود و

کیست مولا آن که آزادت کند
چون به آزادی نبوت هادی است
ای گروه مومنان شادی کنید

لاک هم به مانند مولوی به آزادی دینی معتقد است، اما برخلاف مولوی که آزادی دینی را در ارتباط باطن انسان تفسیر می‌کند، آزادی مورد نظر لاک بی‌بیشتر آزادی‌های اجتماعی و بیرونی است تا درونی و باطنی. او می‌گوید: «هیچ مومن به خدایی نباید به خاطر عقاید مذهبی‌اش مجازات شود» (راسل، ۱۳۴۰: ۴۷۸). هر انسانی می‌بایست از حقوقی برابر با آنچه برای دیگران قائل شده‌اند برخوردار باشد. «آیا عبادت خداوند به روش کلیسای کاتولیک روم مجاز شمرده شده است؟ بیاید عبادت خداوند را به شکل کلیسای ژنو نیز مجاز بشماریم» (لاک، ۱۳۷۷: ۱۲۰).

گر بریزی بحر را در کوزه‌ای

در عقیده‌ی مولوی هر کسی اندیشه‌ی خاص خود را دارد و از زاویه‌ی عقل و خرد خود به پدیده‌ها می‌نگرد.

همچنان که هر کسی در معرفت فلسفی از نوع دیگر کرده شرح

«مولوی در داستان تمثیلی اختلاف کردن در چگونگی شکل پیل به نسبی بودن شناخت انسان ها از حقیقت اشاره می‌کند، آن که گوش‌پیل رالمس می‌کند، بادبیزن را در نظر دارد و آن‌که خرطومش را

آن یکی را کف به خرطوم او فتاد

آن یکی را دست بر گوشش رسید

آن یکی را کف چو بر پایش بسود

آن یکی بر پشت او بنهاد دست

همچنین هر یک به جزوی که رسید

از نظرگاه گفتشان شد مختلف

در کف هر یک اگر شمعی بُدی

مولوی اختلاف انسان‌ها در شناخت خدا را ناشی از نوع درک و دریافت آن‌ها از حقیقت می‌داند و گرنه

از نظرگاه است ای مغز وجود

در اندیشه جان لاک هم هیچ چیزی قطعیت ندارد، نظریه شناخت او بر این باور است که ما انسان‌ها

چند گنجد قسمت یک روزه‌ای

(دفتر اول: ۲۰)

می‌کند موصوف غیبی را صفت

باحثی مر گفت او را کرده جرح

(دفتر دوم: ۲۹۲۳-۲۹۲۴)

لمس می‌کند آن را ناودان می‌پندارد و آن‌که پای یل را دست می‌زند و می‌ساید ستونی می‌انگارد که تمام این‌ها نتیجه‌ی نسبی بودن و دیدگاهی بودن شناخت حقیقت است» (برادران، ۱۳۹۴: ۸۷).

گفت همچو ناودان است این نهاد

آن برو چون بادبیزن شد پدید

گفت شکل پیل دیدم چون عمود

گفت خود این پیل چون تختی بُدست

فهم آن می‌کرد هر جا می‌شنید

آن یکی دالش لقب داد این الف

اختلاف از گفتشان بیرون شدی

(دفتر سوم: ۱۲۶۲-۱۲۶۸)

به اعتقاد او نور حقیقت یکی است که در جسم‌های مختلف دمیده شده است.

اختلاف مؤمن و گبر و جهود

(دفتر سوم: ۱۲۵۸)

شناخت محدودی کسب کرده ایم و همچنان قادریم به کشفیات خود درباره هستی ادامه بدهیم. یکی

دارند را نه تنها نفی نمی‌کند بلکه آن‌ها را مطابق با واقعیت و در مسیر حقیقت می‌بینند.

«عرفان، برای همه‌ی مکتب‌ها و شریعت‌ها منشایی واحد قائل است، زیرا تجلیات گوناگون خداوند هستند و هیچ یک بر دیگری برتری ندارد در واقع ادیان گوناگون، فهم‌های گوناگون دینداران از تجلی الهی یا حقیقت رستگاری بخش را نشان می‌دهد، زیرا یک خدای نامتناهی می‌تواند از طریق یک تجلی یا از طریق تجلی‌های گوناگون خویش به انحای مختلف با انسان‌های گوناگون ارتباط برقرار سازد» (خاتمی، ۱۳۹۴: ۶۷).

مولوی مطابق با اندیشه‌ی عرفانی کثرت در عین وحدت و وحدت در عین کثرت، بر این اعتقاد است که اگر چه راه‌های رسیدن به کعبه بسیار است؛ اما مقصد همه‌ی آن‌ها سرانجام یکی است. عده‌ای از راه روم و عده‌ای دیگر از راه‌های عجم و چین و هند راه به سوی کعبه در پیش می‌گیرند و چون به کعبه می‌رسند اختلافات در میان آن‌ها از بین می‌رود.

«طرائق گونه‌گون که در سفر الی‌الله سالک را به جانب حق راه می‌نماید؛ محدود نیست، به تعداد نفوس خلایق است و در واقع به کثرت سالکان و استعداد آن‌ها کثرت می‌پذیرد، معهذا چون مقصد در همه‌ی این طرائق جز یک منزل نیست، اختلاف طرق درمقابل وحدت منزل اعتبار نمی‌شود و اگر در این‌زمینه دربین اصحاب طرائق اختلاف ظاهر است غالباً از جهت مقصد غایت نیست و با وجود این، اشارت مشایخ که گفته اند: الطَّرُقُ إِلَى اللَّهِ بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ وَ كُلُّ مِنْهُمَا فِي الْإِنْتِهَاءِ إِلَى الرَّبِّ الْمُسْتَقِيمِ» (زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ۱۹).

خود ندا آن‌است و این باقی صداست
فهم کرده آن ندا بی‌گوش و لب
(دفتر اول: ۲۱۰۸-۲۱۰۷)

عناصر و عوامل در جوامع و مشروعیت منافع آن‌ها باور دارد. پلورالیسم، حقیقت و نجات و رستگاری را

دیگر از اندیشه‌های نسبی لاک، اندیشه‌ی تجربه‌گرایی اوست که معتقد است ذهن‌انسان در هنگام تولد همچون صفحه‌ای پاک و سفید است و به وسیله‌ی تجربه است که همه‌ی آموخته‌ها و اعتقادات بر روی آن نگاشته می‌شود.

«یکی از خصایص لاک که نهضت لیبرال از او به ارث برده است، نداشتن جزمیت است. لاک پاره‌ای ایقانات را از اسلاف خود می‌پذیرد مانند وجود خود ما، وجود خدا و صحت ریاضیات. اما نظریات او هرکجا با نظریات گذشتگان مغایرت دارد، حاکی از این است که تحری حقیقت امری دشوار است و خردمند باید عقاید خود را با اندکی شک در نظر گیرد» (راسل، ۱۳۴۰: ۴۷۰).

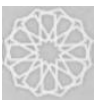
در حقیقت لاک جدای از شناخت حسی که متعلق به امور جزئی است به سه درجه‌ی دیگر از شناخت معتقد است: ۱: شهود (مشاهده‌باچشم) ۲. برهان ۳. ایمان یا عقیده. «وی معرفت دینی را در عرض معرفت‌های شهودی و عقلانی (برهانی) ارزیابی کرده است و آن را غیر عقلانی و بالاتر از حوزه دسترس بشری قلمداد می‌کند. پس نباید این شناخت‌ها را حتی اگر اطمینان بخش باشند، علم نامید و اطلاق چنین عنوانی برای سنخ معارف را نمی‌توان حقیقی برشمرد» (شبان نیا و معصومی زارع، ۱۳۸۰: ۱۳۸).

۵،۲ تکثر گرایی

در اندیشه کثرت‌گرایی عرفانی، عارف تمام تلاش خود اعم از اندیشه، عشق، تجربه باطنی و بیرونی را برای رسیدن به حقیقت مطلق به کار می‌گیرد، اما تلاش انسان‌های دیگر که اندیشه و تجربه‌های متفاوت و راه و روش دیگر برای رسیدن به حقیقت

آن‌ندایی کاصل هربانگ و نواست
ثُرکو و گُردو پارسی‌گو و عرب

اندیشه‌ی تکثرگرایی جان لاک که در غرب از آن به عنوان پلورالیسم دینی یاد می‌شود، به لزوم کثرت

۵٫۳ اختیار

یکی از اندیشه‌های فلسفی مولوی که زمینه ساز اندیشه‌ی تساهل است، طرح و بیان اندیشه‌ی مختاربودن انسان‌هاست. مولوی در بسیاری از مسائل انسان را صاحب اختیار می‌داند، اگر هم در بعضی مسائل اندیشه‌ی او به جبر می‌گراید، آن چبر را برای انسان‌ها خیر و مصلحتی از طرف خداوند می‌داند. مولوی مثال‌های زیادی را در مختار بودن انسان و فعل او مطرح می‌کند، از جمله:

۱. انسان با دلایل وجدانی در خود احساس اختیار می‌کند.

حس را منکر نتانی شد عیان
ره رها کردی به ره آن کج مرو
(دفتر پنجم: ۲۹۶۷)

این دلیل اختیار است ای صنم
(دفتر پنجم: ۳۰۲۴)

تا بدانی جبر را از اختیار
و آن که دستی را تو لرزانی ز جاش
لیک نتوان کرد این با آن قیاس
(دفتر اول: ۱۴۹۸-۱۴۹۶)

منحصر به یک تفکر یا دین یا فرهنگ و اجتماعی نمی‌داند بلکه همه‌ی مولفه‌ها را اشتراکی بین همه‌ی مکتب‌ها می‌داند به نحوی که هیچ کدام از ادیان بر دیگری برتری ندارد.

لاک می‌گوید: «اگر راه‌های متعددی وجود داشته باشد که انسان‌ها را به بهشت ببرد، دیگر هیچ بهانه‌ای برای مجبور ساختن دیگران وجود نخواهد داشت. از دید وی هر یک از این راه‌ها بهره‌ای از حق برده‌اند و از آنجا که هر یک دلیل راه‌اند، دلیلی برای ارجحیت یکی بر دیگری وجود نخواهد داشت، پس به خودی خود تحمیل عقاید رنگ می‌بازد» (معصومی زارع و قاسمشان‌نیا، ۱۳۹: ۱۴۱).

اختیاری هست ما را در جهان
اختیار خود ببین جبری مشو

۲. شک و تردید در انجام کارها نیز از نگاه مولوی، از دیگر مسائلی است که آن را حمل بر اختیار انسان می‌داند.

این که فردا این کنم یا آن کنم

۳. مولوی در تاکید بر اختیار انسان، حتی تفاوت بین دست مرتعش و دست کاتب را نیز ناشی از اختیار می‌داند.

یک مثال ای دل پی فرقی بیار
دست کان لرزان بود از ارتعاش
هر دو جنبش آفریده حق‌شناس

۴. مولوی حالت شرمساری و خجالتی که بر انسان عارض می‌شود را نیز دلیل بر اختیار او می‌داند.

گر نبودى اختيار اين شرم چيست

وين دريغ و خجالت و آزرَم چيست
(دفترال: ۶۱۹)

۶ اندیشه های سیاسی مولوی و جان لاک

مولوی و جان لاک در مسائلی چون صلح طلبی، آزادی بیان، نفی تعصب و خشونت، اندیشه‌های را بیان کرده‌اند که در ذیل تساهل سیاسی قابل نقد و بررسی می‌باشند.

۶/۱ نفی تعصب

عصبانیت و تعصب ورزی، تشدید خشونت و جزم اندیشی است که برخلاف تساهل و مدارا است، چه شخص متعصب نمی‌تواند اندیشه و تفکر مخالف خود را بپذیرد بلکه همیشه بر حق بودن خود و باطل بودن دیگران اصرار می‌ورزد. «اگر به ناروا، پاره‌ای از ارباب ادیان، به خوی ناستوده خود بزرگ‌بینی و خودپسندی و تکبر مبتلا بوده‌اند و خُلق و منش آن‌ها همواره بهانه‌ای به دست پیروانشان داده‌است تا دستاویزی برای آزار و تعذیب دیگران فراهم کنند، صوفیان واقعی تلاش داشته‌اند تا خود و پیروان خود را از این خُلق و خوی مذموم برحذر دارند. مولوی تکبر و خودپسندی را که ریشه تعصب و سخت‌گیری است، برای انسان چون زهری قاتل و کشنده می‌داند» (فلاح، ۱۳۸۷: ۹۴).

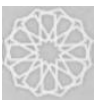
از دیدگاه لاک، خداوند انسان‌ها را آزاد و صاحب اختیار و انتخاب آفریده است. لاک آفرینش آغاز را مطرح می‌کند و با طرح کاندیشه حقوق طبیعی و قرارداد طبیعی، برای همه‌ی انسان‌ها حق حیات، اختیار در انتخاب، آزادی و برابری یکسان قائل است. به اعتقاد او بنا بر ضرورت و نیاز انسان‌ها در زندگی اجتماعی و تشکیل حکومت، بخشی از این اختیارات به حاکم داده می‌شود و در چنین شرایطی حاکم باید خواسته‌های طبیعی شهروندان را برآورده سازد. در این مسئله حاکم اختیار مطلق ندارد بلکه تابع خواسته‌های مردم است و هر وقت بخواهند، می‌توانند این اختیار را از او سلب کنند. بر این اساس می‌توان گفت، لاک دین را امری شخصی و اختیاری می‌داند. «تا آنجا که آدمی قادر است با راهنمایی و اختیار ذهن خودش وقوع یا عدم وقوع عملی را ترجیح دهد و آن را بوجود آورد یا نیاورد، آزادی دارد. زیرا آزادی از این بیشتر نمی‌شود که شخص نیروی آن را داشته باشد که آنچه می‌خواهد انجام دهد» (لاک، ۱۳۸۰: ۱۸۸). «لاک بحث وضع طبیعی و حقوق طبیعی را مطرح می‌کند، در وضع طبیعی مردمان آزادند تا هرچه می‌خواهند انجام دهند، به تعبیر دیگر حقوقی وجود دارند که از طبیعت انسان سرچشمه می‌گیرند نه از قرارداد حق زندگی و مرگ، حق آزادی و دارایی از جمله حقوق طبیعی است» (لاریجانی، ۱۳۸۳: ۳۲۳).

این تکبر زهر قاتل دان که هست

از می پُر زهر شد آن گیج، مست

(دفترچهارم: ۳۷۴۷)

مولوی در نفی تعصب ورزی، تمثیل زیبای زیر را آورده است:

ما بر او چو میوه های نیم خام

ز آن در خامی نشاید کاخ را
سست گیرد شاخ ها را بعد از آن
سست گیرد شاخ ها را بعد از آن
تا جنینی کار خون آشامی است

(دفترسوم: ۱۲۹۷-۱۲۹۳)

این جهان همچون درخت است ای کرام
سخت گیرد خام ها مر شاخ را
چون بیخت و گشت شیرین لب گزان
چون از آن اقبال شیرین شد دهان
سخت گیری و تعصب خامی است

شیوه های ظالمانه تبلور می یابد نمی توانم
خیرخواهی آنان را باور کنم» (لاک، ۱۳۷۷: ۵۱).

۶،۲ صلح طلبی

صلح و همزیستی مسالمت آمیز از اندیشه های
اساسی در نگاه مولوی است. مبنای عشقی که در
اندیشه مولوی هست، جایی برای خشونت ورزی
باقی نمی گذارد. مولوی قبل از آن که به صلح بیرونی
بنگرد، به صلح درونی توجه دارد و معتقد است اگر
کسی در درون خود آرامش داشته باشد، در
مناسبات اجتماعی هم به صلح و تعامل دست پیدا
می کند. دورنمای اندیشه مولوی در مقوله ی صلح
رسیدن به صلح کلی و وحدت و همگرایی است،
آنگونه که او حتی جنگ را هم در خدمت صلح و
مقدمه ای برای آن می انگارد.

برگ بی برگی نشان طوبی است
دام راحت دایماً بی راحتی است
هر گله از شکر آگه می کند
بوی بر از ضد تا ضد ای حکیم
مارگیر از بهر یاری ماری جُست
(دفتر سوم: ۹۸۹-۹)

جنگ های خلق بهر خوبی است
خشم های خلق بهر آشتی است
هرزدن بهر نوازش را بُود
بوی بر از جزو تا کل ای کریم
جنگ ها می آشتی آرد دُرُست

در نگاه مولوی هیچ بدمطلقیتی در جهان وجود ندارد
که دستاویز یا عاملی جهت جنگ و درگیری میان
انسان ها باشد.

پس بد مطلق نباشد در جهان

بد به نسبت باشد این را هم بدان
(دفتر چهارم: ۴۲۲۱)

۶،۲،۱ مبانی اندیشه‌ی مولوی در صلح طلبی

در اندیشه‌ی مولوی پرهیز از خشونت، نفی من فردی و نگاه عاشقانه به مخلوقات جهان را می توان از مهمترین پایه‌های صلح طلبی او به شمار آورد.

۶،۲،۲ نفی خشونت

نفی خشونت در اندیشه‌ی مولوی سبب کاهش تعارض آرا و عقاید مردمان و نحله‌های مذهبی و فکری است. او برخلاف حق اندیشان متعصب که

خشم خود بشکن و مشکن تیر را

چشم خشم خشم خون شمارد تیر را
(دفتر دوم: ۲۱۳۰)

او در جایی دیگر، خشم را مانند پرده‌ای می‌پندارد که مانع دید و فهم درست انسان می شود.

ظلمت افزود این چراغ آن چشم را

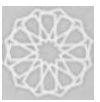
چو خدا بگماشت پرده خشم را
(دفتر سوم: ۲۷۵۵)

۶،۲،۳ نفی من فردی

از دیگر اندیشه‌های مولوی که باعث نفی خشونت می شود، نفی من فردی است که خود عامل وحدت و همگرایی خواهد بود.

منبسط بودیم و یک جوهر همه
یک گهر بودیم همچو آفتاب
چون به صورت آمد آن نور سره
کنگره ویران کنید از منجنيق

بی‌سر و بی‌پا بُدیم آن سر همه
بی‌گره بودیم و صافی همچو آب
شد عدد چون سایه‌های کنگره
تا رود فرق از میان این فریق
(دفتر اول: ۶۸۹-۶۸۶)

۶،۲،۴ نگاه عاشقانه به هستی

عشق نگاه عاشقانه به مخلوقات از مولفه های اصلی ایجاد صلح با دیگران در اندیشه و دستگاه فکری مولانا است. «مولانا عشقی را که خود در آن غرق

آفرین بر عشق کل استاد
همچو خاک مفترق در رهگذر

صد هزاران ذره را داد اتحاد
یک سیوشان کرد دست کوزه گر
(دفتر دوم: ۳۷۴۵-۳۷۴۴)

۶،۳ آزادی بیان

آزادی بیان و اندیشه همواره آرزوهای اساسی اندیشمندان بوده است. این آزادی هم در مقوله فردی و هم در مقوله اجتماعی مد نظر بوده است. آزادی بیان مطرح شده در مثنوی بیشتر از نوع فردی آن است. «مولوی که به دلیل کم فهمی عوام و حقیقت ستیزان، پیوسته دچار مصائب فراوان شده است، گاه به سانسور اندیشه و سخنان خود روی آورده، از نبود آزادی بیان نالیده است. خود سانسوری مولوی در مثنوی دلایل متفاوتی دارد، از جمله همراه نبودن مخاطب فهمیم، نبودن مستمع، خستگی روحی و جسمی مولانا و به درازا کشیدن سخن. گاهی اوقات نیز دلیل آزادانه بیان نکردن، وجود نامحرمانی بوده که نه اهل درک فضایل بوده اند و نه معتمد» (بهنام فروحسن روشن، ۱۳۹۸: ۸۱).

صد گره زیر زبانم بسته اند
بس گران بندی است این، معذور دار
(دفتر دوم: ۳۵۰-۳۴۹)

لیک می ترسم ز افهام کهن
صد خیال بد درآرد در فکر
(همان، ۲۷۶۲-۲۷۶۱)

لاک نیز به مانند مولوی، وجود خشونت و من فردی (آزمندی و جاه طلبی) را از پایه های اصلی نزاع و جنگ می پندارد. او طرفداران صلح را کسانی می داند که صادقانه خواهان خیر و رستگاری برای بشر هستند. او می گوید، مبشر بزرگ عیسی مسیح هیچ وقت سربازان خود را برای مقهور کردن ملت ها با ضرب شمشیر و ابزار زور وادار نکرد بلکه آن ها را به انجیل صلح مجهز کرد: «دین مسیح بزرگ ترین دشمن آزمندی و جاه طلبی و نزاع و جنگ است و با هرگونه امیال افراطی و نامعقول بیشترین مخالفت را دارد. دین مسیحی متواضع ترین و صلح دوست ترین دینی است که تاکنون وجود داشته است. بنابراین ما باید برای این شر و زشتی که دین را در موضع اتهام و حمله دیگران قرار می دهد، به دنبال علل دیگری بگردیم» (لاک، ۱۳۷۷: ۱۲۴).

ای دریغا رهزنان بنشسته اند
پای بسته چون رود خوش راهوار

گاهی بیان نکردن مطلب و خودسانسوری مولانا، ناشی از ترس او از کوتاه بینی و کج اندیشی مخاطب است.

شرح می خواهد بیان این سخن
فهم های کهنه ی کوتاه نظر

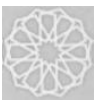

جان لاک از اندیشمندان بزرگ زمان خود بودند که به خوبی اهمیت والای تساهل را درک کرده، آن را بر تارک اندیشه‌های خود نشانده‌اند. این اندیشه‌ها نه تنها مرهمی بر رفع اختلافات زمان آن‌ها بوده است بلکه مسائل مطرح شده از سوی آنان الگوی بسیار ارزشمندی برای جوامع کنونی است. اوضاع نابسامان دینی و سیاسی زمان مولوی در قرن هفتم و همزمان بودن آن با حمله مغول، جنگ های صلیبی، وجود فرقه‌های دینی متعدد و متعصب و تشابه آن با زمان جان لاک در قرن هفدهم میلادی در انگلستان که با تعصبات شدید، درگیری‌ها و کشتار فرقه‌های مختلف مذهبی به ویژه کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها همراه بود، ضرورت و اهمیت طرح و بیان مسئله‌ی تساهل را در زمینه‌های مختلف از سوی اندیشمندانی چون مولوی و جان لاک ایجاب کرده‌است. مولوی با نگاهی عرفانی و جان لاک با نگاهی عقلانی و فلسفی به طرح این اندیشه پرداخته‌اند. از مهمترین وجه تشابه فکری مولوی و جان لاک در باب تساهل می‌توان بی‌انتها بودن حقیقت، شناخت محدود انسان‌ها از حقیقت، عدم تعصب، احترام به عقاید و اختیار را نام برد. تفاوت دیدگاه مولوی با جان لاک در مسئله‌ی تساهل شامل موضوعاتی چون آزادی است که مولوی بیشتر به آزادی درونی و رها شدن از قید و بند نفسانیات توجه دارد و جان لاک قائل به آزادی‌های بیرونی در موضوعات سیاسی و اجتماعی است. از دیگر تفاوت‌های نگاه مولوی و جان لاک، طرح اندیشه سکولاریسم - جدایی دین از سیاست- است که توسط جان لاک طرح شده است. البته لاک بر خلاف اندیشمندان تساهل در غرب و طرفداران آنان که هدفشان از بیان اندیشه‌ی سکولاریسم تضعیف دین بوده، مسئله جدایی دین از سیاست را در جهت حفظ دین از سیاست زدگی طرح و بیان کرده است.

آزادی بیان مد نظر جان لاک بیشتر مربوط به مسائل اجتماعی و سیاسی است. او آزادی بیان را حق شهروندان یک جامعه می‌داند و معتقد است که: «فرمانروای مذهبی نباید سخنرانی‌های مذهبی را ممنوع کند و مانع بیان عقاید فرقه‌های مذهبی شود، زیرا این امور به هیچ وجه مربوط به حقوق مدنی رعایا نیست» (لاک، ۱۳۸: ۱۰۳). به عقیده‌ی او «اگر یک یهودی معتقد نباشد که انجیل کلام خداوند است، با این اعتقادش چیزی از حقوق مدنی افراد تغییر نمی‌کند» (همان). همچنین در جای دیگری و در اهمیت آزادی بیان می‌گوید: «آیا سخن گفتن به زبان لاتین در بازار مجاز است؟ بگذارید کسانی که میل به چنین چیزی در سر دارند، اجازه داشته باشند که به چنین زبانی در کلیسا سخن بگویند» (لاک، ۱۳۷۷: ۱۲۰).

۷ نتیجه‌گیری

تساهل را باید از اندیشه‌های ارزشمند و حیات بخش بشری دانست که همواره در ساحت فکری دانشمندان، شاعران، عارفان و فیلسوفان جایگاه ویژه‌ای داشته است. تساهل نه به معنی پذیرش افکار و عقاید دیگران، بلکه نوعی تحمل و سازش و احترام به عقاید و افکار دیگران است. تساهل زمینه ساز گفت‌وگو و تعامل، همزیستی مسالمت آمیز و صلح برای بشریت است. اگر چه تساهل از مقتضیات هر دوره‌ای بوده است اما ضرورت این مسئله در زمان کنونی باید بیش از پیش مورد توجه اساسی قرار گیرد. امروزه که از دنیا به عنوان دهکده‌ی جهانی یاد می‌شود، جایگاهی برای تعصب ورزی باقی نمی‌ماند. هرگونه پافشاری، خودخواهی و نفی غیرخودی و عدم ارتباط و تساهل ورزی باعث تشدید اختلافات، درگیری‌ها و آسیب های جبران ناپذیر در زمینه مسائل دینی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و تبعات ناشی از آن خواهد شد. مولوی و

منابع

- قرآن کریم(۱۳۸۹)؛ ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، گلبان، چ نهم
- معین، محمد(۱۳۷۸)؛ فرهنگ فارسی، تهران، هنر
- مولوی،جلال‌الدین(۱۳۸۱)؛ فیه ما فیه، تهران، امیر کبیر، چاپ نهم
- _____ (۱۳۸۳)؛ مثنوی معنوی، تهران، نیل، چاپ دوم
- ایران‌مش، زهرا(۱۴۰۱)؛ «بررسی تطبیقی باور به آزادی انسان در اندیشه‌های ویلیام بلیک و مولانا»، فصلنامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ششم، شماره بیست و یک.
- برادران، شکوه(۱۳۹۴)؛ «بررسی مفهوم نسبیت در مثنوی معنوی و تمثیل‌های مربوط به آن»، فصلنامه‌ی تحقیقاتی تعلیمی و غنایی زبان و ادبیات فارسی، شماره پیاپی بیست و ششم، صص ۸۷-۱۱۰.
- بهرام فر، محمد و حسن روشن(۱۳۹۸)؛ «بررسی تطبیقی مفهوم آزادی در اندیشه مولانا و مکتب اومانیسم»، فصلنامه علمی پژوهشی، دوره ۷، شماره ۴، ص ۱۶۱-۲۰۰.
- زرین کوب، عبد الحسین(۱۳۸۰)؛ بحر در کوزه، تهران، چاپ نهم، مهارت
- _____ (۱۳۷۷)؛ پله پله تا ملاقات خدا، تهران، علمی، چاپ بیست و ششم
- پولن، رمون(۱۳۸۰)؛ «حقیقت‌ها و آزادی»، ترجمه عباس باقری، تهران، نشر نی.
- خاتمی، احمد و مرتضی هادیان(۱۳۹۴)؛ «بررسی منشا و ویژگی‌های تساهل عرفانی در مثنوی معنوی»، فصلنامه علمی تخصصی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد واحد نجف آباد، سال پنجم، شماره هفدهم، ص ۷۲-۵۹.
- راسل، برتراند راسل(۱۳۴۰)؛ «تاریخ فلسفه غرب»، ترجمه نجف دریابندری، تهران، ناشر فارسی.
- زمانی، کریم(۱۴۰۱)؛ «شرح جامع مثنوی معنوی»، تهران، اطلاعات، نوبت چاپ ۲۷.
- _____ (۱۳۸۳)؛ «میناگر عشق»، تهران، غزال، چاپ دوم.
- سپهسالار، فریدون(۱۳۲۵)؛ «رساله در مناقب خداوندگار»، سعید نفیسی، تهران، اقبال.
- سیمیری، محمدتقی و همکاران(۱۴۰۰)؛ «واکاوی مولفه‌های صلح در سبک مولانا براساس مثنوی»، نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار/دب) دوره ۱۴، شماره پیاپی ۶۹، صص ۳۵-۱۷.
- فلاح، مرتضی(۱۳۸۷)؛ «رواداری، گذشت و بردباری در مثنوی معنوی»، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، شماره ۲۵.
- لاریجانی، مریم(بی تا)؛ «رضایت یا قرار داد»، فصلنامه علمی پژوهشی، سال نهم، شماره چهارم.
- لاک، جان(۱۳۸۰)؛ «جستاری در فهم بشر»، ترجمه رضا شفق‌زاده، تهران، شفیعی.
- _____ (۱۳۷۷)؛ «نامه‌ای در باب تساهل»، ترجمه کریم شیرزادگلشاهی، تهران، نشرنی.
- نصیری، بهرام و محمدرضا حاجی اسماعیلی(۱۴۰۱)، «بررسی تطبیقی مفهوم تساهل و تسامح در اندیشه جان لاک و اندیشه اسلامی مبتنی بر قرآن، پژوهش دینی، شماره ۴۴.
- همایی، جلال‌الدین(۱۳۷۶)؛ «مولوی چه می‌گوید»، قم، ستاره، چاپ نهم.

- راغب اسلامی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ هـ . ق)؛
المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دار
القلم

- فیروز آبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۶ هـ . ق)؛
القاموس المحیط، بیروت، موسسه الرساله

-شجاع کیهانی، جعفر (۱۳۸۵)؛ تساهل در ادب
فارسی، مجله نامه فرهنگستان شماره ۲۹
صص ۷۰-۸۷

-دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۳)؛ لغت نامه، تهران، سروش